ADABIY ASAR TARJIMASHUNOSLIGIDA EKVIVALENTLIK

Pirmatova Oysha

Andijon davlat chet tillari instituti,

Tarjima nazariyasi va amaliyoti yo'nalishi, 1-kurs talabasi

Annotatsiya. Maqolada badiiy tarjimada ekvivalentlik tushunchasining nazariy asoslari, turlari va darajalari yoritilgan. R. Yakobson, E. Nayda, Dj. Ketford, V. Komissarov, A. Fyodorov va G'. Salomov qarashlari qiyosiy o'rganilgan. Nazariy fikrlar Shekspirning "Hamlet" tragediyasi, Gyotening "Faust" dostoni, Umar Xayyom ruboiylari, Jaloliddin Rumiyning "Masnaviy"si va Alisher Navoiyning "Farhod va Shirin" dostoni tarjimalari misolida sinab ko'rilgan. Badiiy tarjimada so'zma-so'z moslikdan ko'ra asarning badiiy ta'siri va uslubiy yaxlitligini saqlash muhimroq ekani ko'rsatilgan.

Kalit so'zlar: ekvivalentlik, adekvatlik, badiiy tarjima, dinamik ekvivalentlik, tarjimashunoslik.

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические основы эквивалентности в художественном переводе, её типы и уровни. Сопоставляются взгляды Р. Якобсона, Ю. Найды, Дж. Кэтфорда, В. Комиссарова, А. Фёдорова и Г. Саломова. Положения теории проверяются на материале переводов «Гамлета» Шекспира, «Фауста» Гёте, рубаи Омара Хайяма, «Маснави» Джалаладдина Руми и поэмы Алишера Навои «Фархад и Ширин». Показано, что в художественном переводе важнее сохранить эстетическое воздействие и стилистическую целостность оригинала, чем добиться буквального соответствия.

Ключевые слова: эквивалентность, адекватность, художественный перевод, динамическая эквивалентность, переводоведение.

Abstract. The article examines the theoretical foundations of equivalence in literary translation, its types and levels. The views of R. Jakobson, E. Nida, J. C. Catford, V. Komissarov, A. Fedorov and G. Salomov are compared. The theory is tested on translations of Shakespeare's *Hamlet*, Goethe's *Faust*, the quatrains of Omar Khayyam, Rumi's *Masnavi* and Alisher Navoi's *Farhad and Shirin*. It is shown that in literary translation preserving aesthetic effect and stylistic integrity matters more than literal correspondence.

Keywords: equivalence, adequacy, literary translation, dynamic equivalence, translation studies.

Kirish

Tarjima bir tildagi matnni ikkinchi tilga o‘tkazishdan ko‘ra kengroq hodisa: u ikki madaniyat o‘rtasidagi aloqa vositasidir. Ayniqsa badiiy tarjima xalqlarning adabiy merosini boshqa tillarda yashatadi, o‘quvchini o‘zga milliy tafakkur va estetika bilan tanishtiradi. Bugungi globallashuv sharoitida sharq va g‘arb adabiyoti namunalarini o‘zaro tanishtirish ehtiyoji ortib bormoqda, shu bois tarjima sifatini baholash mezonlarini aniqlash mavzusi dolzarb hisoblanadi. Bunday mezonlarning markazida ekvivalentlik tushunchasi turadi.

Tarjima haqidagi fikrlar qadimdan mavjud. Sitseron va Muqaddas Kitobni lotin tiliga o‘girgan Ieronim so‘zma-so‘z tarjima bilan ma’noni yetkazuvchi tarjimani farqlagan. Nemis olimi F. Shleyermaxer 1813-yilda tarjimon yo‘lini ikkiga ajratgan: yo o‘quvchini muallifga yaqinlashtirish, yo muallifni o‘quvchiga yaqinlashtirish [1]. XX asrda esa tarjimashunoslik alohida fan sifatida shakllandi va ekvivalentlik uning asosiy tushunchalaridan biriga aylandi. Biroq olimlar bu tushunchani turlicha talqin qiladi: ba’zilar uni asl matn va tarjima o‘rtasidagi lisoniy moslik deb, boshqalar o‘quvchiga qilinadigan ta’sirdagi tenglik deb tushunadi.

Ilmiy yoki rasmiy matnda moslikni belgilash nisbatan oson, chunki atama va ma’noning saqlanishi yetarli bo‘ladi. Badiiy asarda esa so‘zning ohangi, ritmi,

obrazi, tovush tuzilishi va milliy koloriti ham tarjimada o‘z aksini topishi kerak. Ayniqsa she’riy asarlarda shakl va mazmun bir-biridan ajralmaydi, shuning uchun bunday matnlarda ekvivalentlikka erishish eng murakkab vazifa hisoblanadi.

Maqolaning **maqsadi** ekvivalentlik haqidagi asosiy nazariy qarashlarni ko‘rib chiqish va ularni g‘arb hamda sharq adabiyotidan olingan beshta asar tarjimalari misolida tahlil qilishdir. Bunda quyidagi **vazifalar** belgilandi: ekvivalentlik tushunchasining turli talqinlarini solishtirish; g‘arb adabiyoti (Shekspir, Gyote) tarjimalarida ekvivalentlik muammolarini ko‘rsatish; sharq adabiyoti (Xayyom, Rumiy, Navoiy) tarjimalarida ularning o‘ziga xosligini aniqlash. Tadqiqotda tavsifiy, qiyosiy va tahliliy usullardan foydalanildi.

1. Ekvivalentlik nazariyasining asosiy yondashuvlari

R. Yakobson tarjimaning uch turini ajratadi: tilning o‘zida qayta ifodalash, tillararo tarjima va belgilar tizimlari o‘rtasidagi tarjima. U tillararo tarjimada to‘liq ekvivalentlik bo‘lmasligini, moslik faqat xabar darajasida yuzaga kelishini yozadi, she’riyatni esa mohiyatan tarjima qilib bo‘lmaydigan, faqat ijodiy qayta yaratish mumkin bo‘lgan soha deb hisoblaydi [2].

E. Nayda formal va dinamik ekvivalentlikni farqlaydi. Formal ekvivalentlik asl matnning shakli va mazmuniga imkon qadar yaqin bo‘lishni talab qiladi. Dinamik ekvivalentlikda esa tarjima o‘quvchisining matndan oladigan ta’siri asl matn o‘quvchisi olgan ta’sirga teng bo‘lishi maqsad qilinadi [3]. Dj. Ketford tarjimani bir tildagi matn materialini ikkinchi tildagi teng qiymatli material bilan almashtirish deb ta’riflab, matnli ekvivalentlik tushunchasini kiritadi [4]. J.-P. Vine va J. Darbelne esa ekvivalentlikni tarjima usullaridan biri sifatida ko‘radi: maqol, ibora va shu kabi birliklarda vaziyat bir xil bo‘lsa-da, uni ifodalash vositalari tillarda turlicha bo‘ladi [5].

V. Koller ekvivalentlikning besh turini ajratadi: denotativ, konnotativ, matn-me’yoriy, pragmatik va formal ekvivalentlik [6]. M. Beyker esa tahlilni so‘z,

so‘zdan yuqori daraja, grammatik, matnli va pragmatik ekvivalentlik darajalari bo‘yicha olib boradi [7]. P. Nyumark semantik va kommunikativ tarjimani farqlaydi: birinchisi asl matnning ma’no va ifoda tuzilishiga, ikkinchisi o‘quvchining qabul qilishiga tayanadi [8].

Rus tarjimashunosligida V. Komissarov ekvivalentlikning besh darajasini ajratadi: aloqa maqsadi, vaziyat tavsifi, tavsif usuli, gap ma’nosi va so‘z ma’nosi darajalari. Bunda quyi darajadagi moslik saqlanmasa ham, yuqori darajadagi ekvivalentlik saqlanib qolishi mumkin [9]. A. Fyodorov tarjimaning adekvatligi haqida gapirib, tarjima asl matnning mazmunini ham, uslubiy va badiiy xususiyatlarini ham to‘liq yetkazishi kerakligini ta’kidlaydi [10]. O‘zbek tarjimashunosligida G‘. Salomov tarjimada asl matn ruhini va milliy o‘ziga xoslikni saqlash masalalarini nazariy asoslagan [11]. Ko‘rinib turibdiki, turli maktablar ekvivalentlikni turlicha nomlasa ham, ularning aksariyati moslikni bir necha daraja yoki tur sifatida tushunadi va badiiy tarjimada eng yuqori darajaga, ya’ni asarning umumiy ta’siriga e’tibor qaratadi.

2. G‘arb adabiyoti misollari

Shekspirning “Hamlet” tragediyasi. Asl matnda [12] Hamletning mashhur monologi “To be, or not to be, that is the question” misrasi bilan boshlanadi va qofiyasiz beshyoqli yambda yozilgan. B. Pasternak bu misrani rus tilida “Быть или не быть, вот в чём вопрос” shaklida bergan. Tarjimon inglizcha misraning ritmik va sintaktik tuzilishini rus tilining tabiiy nutqiga moslashtirgan, natijada fikr sodda va ravon eshitiladi. Bu yerda Komissarov ko‘rsatgan yuqori darajalar (aloqa maqsadi va vaziyat) to‘liq saqlangan, gap tuzilishi va so‘z tanlovi esa tilning imkoniyatlariga qarab o‘zgargan. Xuddi shunday, o‘zbek tilidagi tarjimalarda ham monologning mantiqiy ohangini saqlash uchun ko‘pincha so‘zma-so‘z moslikdan chekinishga to‘g‘ri keladi. Bunday yondashuv Nayda nazariyasidagi dinamik ekvivalentlikka mos keladi.

Shekspir tilining o‘ziga xosligi so‘z o‘yinlarida ham ko‘rinadi. Tragediyada so‘zlarning ikki ma’noli ishlatilishi qahramonlar nutqiga qo‘shimcha ma’no beradi, biroq bunday o‘yin boshqa tilda odatda o‘sha shaklda takrorlanmaydi. Tarjimon bu yerda yo bir ma’noni tanlab, ikkinchisini izoh yoki kontekst orqali yetkazadi, yo boshqa joyda shunga o‘xshash o‘yin yaratib, yo‘qotishni to‘ldiradi. Ikkinchi yo‘l Vine va Darbelne aytgan ekvivalentlik usuliga yaqin turadi.

Gyotening “Faust” dostoni. Asarda [13] nemis tilining so‘z yasalishi va falsafiy chuqurligi yuqori she’riy shakl bilan birlashgan. “Faust”ni ham B. Pasternak rus tiliga o‘girgan. Asarning markaziy iborasi “Verweile doch! du bist so schön!” bo‘lib, u Faust va Mefistofel o‘rtasidagi bahsning mohiyatini belgilaydi. Shu sababli bu joyni tarjima qilishda alohida lug‘aviy ekvivalent yetarli emas: “Augenblick” (lahza) va “verweilen” (to‘xtamoq, turib qolmoq) so‘zlarining asar bo‘ylab takrorlanadigan ma’no aloqalari saqlanishi zarur. Demak, bunday o‘rinlarda ekvivalentlik faqat gap yoki misra doirasida emas, butun asarning obrazlar tizimi doirasida belgilanadi.

“Faust” she’riy shakli jihatidan ham xilma-xil: unda turli vaznlar va qofiya tizimlari almashinib keladi. Bu xilma-xillik personajlarning holatini ifodalaydi, shuning uchun tarjimon uni saqlamasa, asarning musiqiyligi va ichki dramatizmi susayadi. Koller ta’biri bilan aytganda, bunda formal ekvivalentlik estetik ekvivalentlikning bir qismiga aylanadi.

3. Sharq adabiyoti misollari

Umar Xayyom ruboiylari. Xayyom ijodi ekvivalentlik masalasini keskin qo‘yadigan namunalardan biridir. E. Fitsjerald 1859-yilda ingliz tilida nashr etgan ruboiylar [14] asl matnning aniq tarjimasidan ko‘ra erkin qayta yaratishga yaqin. Mashhur to‘rtliklardan birida “A Jug of Wine, a Loaf of Bread—and Thou” satri uchraydi. Fitsjerald to‘rtliklar tartibini o‘zgartirgan, ayrimlarini birlashtirgan va ba’zi mazmunlarni qisqartirgan; asarni hayoti davomida bir necha marta qayta ishlab nashr ettirgan. Shunga qaramay, tarjima ingliz o‘quvchisida kuchli falsafiy va hissiy

ta’sir qoldirgan. Nayda nazariyasi nuqtai nazaridan bu dinamik ekvivalentlikning yorqin namunasi, formal ekvivalentlik talablari nuqtai nazaridan esa u bahsli tarjimadir. Xayyomga nisbat beriladigan ruboiylarning ko‘pi uning qalamiga mansubligi tortishuvli ekanini ham hisobga olish kerak, shu sababli “asl matn” tushunchasi bu yerda nisbiy ma’noga ega.

Jaloliddin Rumiyning “Masnaviy”si. Tasavvuf adabiyotining bu buyuk yodgorligi forsiy tilda yozilgan bo‘lib, olti daftardan iborat va ikki qator (bayt) shaklidagi juda ko‘p misralarni o‘z ichiga oladi. Unda ramz va istiora muhim o‘rin tutadi. R. Nikolson “Masnaviy”ni 1925–1940-yillarda ingliz tiliga to‘liq o‘girgan; nashr matn, tarjima va sharhdan iborat [15]. Asarning kirish qismidagi “Bishnav az nay chun hikoyat mekunad” satrini u “Hark to the reed, how it tells its tale” shaklida bergan. “Nay” obrazi bu yerda ilohiy ishtiyoq ramzi bo‘lib, uni tarjima matnida yetkazish uchun tasavvufiy tushunchalar bilan tanish bo‘lish kerak. Nikolson asosan aniq va izohli tarjima yo‘lidan borgan. Bu holat ramziy mazmunni yetkazish uchun ba’zan matndan tashqari izohlar zarur bo‘lishini ko‘rsatadi, ya’ni Nyumark aytgan semantik tarjima yo‘li ekvivalentlikni sharhlar bilan to‘ldiradi.

Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostoni. “Xamsa” besh dostondan iborat bo‘lib, uning tarkibiga kirgan bu doston [16] Nizomiy va Amir Xusrav Dehlaviy an’analarini davom ettiradi, biroq Navoiy unda Farhodni bosh qahramon darajasiga ko‘taradi. Doston aruz vaznida yozilgan va unda tajnis, tashbeh, talmeh kabi she’riy san’atlar keng qo‘llangan. Aruz tizimi ko‘pchilik tillarda mavjud emas, tajnis esa so‘zning tovush tuzilishiga tayanadi, shu sababli ularni boshqa tilga to‘liq o‘tkazish deyarli mumkin emas. Tarjimon odatda mazmun va obrazni saqlab, tovush o‘yinini yo‘qotishga yoki uni boshqa vosita bilan almashtirishga majbur bo‘ladi. Bu Komissarov tasnifidagi yuqori darajalar saqlanib, quyi darajalar (so‘z va shakl) qisman qurbon qilinishiga misoldir.

4. Tarjima yondashuvlarining qiyosiy ko‘rinishi

Yuqoridagi misollar tarjimon tanlagan yo‘l asarning xususiyatiga bog‘liq ekanini ko‘rsatadi. Quyidagi jadvalda ular umumlashtirilgan.

Asar	**Tarjima tili**	**Ustun yondashuv**
Shekspir, “Hamlet”	Rus (B. Pasternak)	Ravonlik va ta’sirga urg‘u, dinamik ekvivalentlik
Gyote, “Faust”	Rus (B. Pasternak)	Obrazlar tizimi va she’riy xilma-xillikni saqlashga urinish
Xayyom, ruboiylar	Ingliz (E. Fitsjerald)	Erkin qayta yaratish, dinamik ekvivalentlik
Rumiy, “Masnaviy”	Ingliz (R. Nikolson)	Aniq, izohli tarjima (semantik yondashuv)
Navoiy, “Farhod va Shirin”	Turli tillar	Mazmun va obrazni saqlash, tovush o‘yinining qisman yo‘qolishi

Jadvaldan ko‘rinadiki, hech bir asarda faqat bitta ekvivalentlik turi ishlatilmaydi: tarjimon o‘ziga xos maqsadga qarab formal va dinamik yondashuvni uyg‘unlashtiradi. Umuman olganda, mazmun va obrazni ustun qo‘yuvchi tarjimalar o‘quvchiga ko‘proq ta’sir qiladi, shakl va izohga tayangan tarjimalar esa ilmiy jihatdan aniqroq bo‘ladi. Bu ikki yo‘nalish bir-biriga zid emas, balki bir-birini to‘ldiradi.

Xulosa

Tahlil ko‘rsatdiki, badiiy tarjimada ekvivalentlik yagona mezon emas, balki turli darajalardagi murosalar majmuidir. “Hamlet” va “Faust” tarjimalarida asosiy

e’tibor ritm hamda falsafiy mazmunni uyg‘unlashtirishga qaratilgan bo‘lsa, Xayyom, Rumiy va Navoiy asarlarida ramziy obrazlar va she’riy san’atlarni yetkazish asosiy qiyinchilik hisoblanadi. Barcha holatlarda tarjimon so‘zma-so‘z moslikdan ko‘ra asarning umumiy badiiy ta’siri va uslubiy yaxlitligini ustun qo‘yadi.

Shuningdek, ekvivalentlikni baholashda tarjima maqsadi, o‘quvchi auditoriyasi va matn turi hisobga olinishi lozim. Bir xil asarning turli tarjimalari turli maqsadlarga xizmat qilishi mumkin: biri keng o‘quvchi uchun ravon, ikkinchisi tadqiqotchi uchun aniq va izohli bo‘ladi. Shuning uchun badiiy tarjimani baholashda lug‘aviy aniqlik bilan birga uslub, ohang va madaniy kontekst ham hisobga olinishi lozim. Bu masala kelgusida o‘zbek tiliga qilingan tarjimalarni ham shu nuqtai nazardan tahlil qilishni talab etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Schleiermacher F. Über die verschiedenen Methoden des Übersezens. Berlin, 1813.

2. Jakobson R. On Linguistic Aspects of Translation // On Translation / ed. R. A. Brower. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959.

3. Nida E. A. Toward a Science of Translating. Leiden: E. J. Brill, 1964.

4. Catford J. C. A Linguistic Theory of Translation. London: Oxford University Press, 1965.

5. Vinay J.-P., Darbelnet J. Stylistique comparée du français et de l’anglais. Paris: Didier, 1958.

6. Koller W. Einführung in die Übersetzungswissenschaft. Heidelberg: Quelle & Meyer, 1979.

7. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. London: Routledge, 1992.

8. Newmark P. Approaches to Translation. Oxford: Pergamon Press, 1981.

9. Комиссаров В. Н. Теория перевода (лингвистические аспекты). Москва: Высшая школа, 1990.

10. Фёдоров А. В. Введение в теорию перевода. Москва, 1953.

11. Salomov G‘. Tarjima nazariyasiga kirish. Toshkent: O‘qituvchi, 1978.

12. Shakespeare W. Hamlet, Prince of Denmark.

13. Goethe J. W. Faust.

14. FitzGerald E. Rubáiyát of Omar Khayyám. London, 1859.

15. Jalāl al-Dīn Rūmī. The Mathnawí / trans. R. A. Nicholson. London: Luzac, 1925–1940.

16. Alisher Navoiy. Xamsa: Farhod va Shirin.